

УДК 347

<https://doi.org/10.34142/23121661.2025.41.19>orcid.org/0000-0003-2488-742X

© Сприндис С.І., 2025

orcid.org/0000-0001-9858-489X

© Протопопова Я.С., 2025

С.І. Сприндис, Я.С. Протопопова**УГОДИ, УКЛАДЕНІ ПІД ВПЛИВОМ
ОБМАНУ, ЗАГРОЗИ АБО НАСИЛЬСТВА****S. Sprindis, Ya. Protopopova****AGREEMENTS CONCLUDED UNDER
THE INFLUENCE OF FRAUD, THREAT
OR VIOLENCE**

Анотація. У статті автори опрацювали питання правової природи та особливості правочинів із вадами укладання під впливом обману, загрози або насильства. Проаналізовано основні дефініції поняття «воля» у цивільному праві, з урахуванням його міждисциплінарного характеру, зокрема філософський, юридичний і психологічний аспекти. Проблемі відповідності волі та волевиявлення у правочинах було приділено особливу увагу, як ключового принципу для оцінки їх дійсності.

В роботі проаналізовано огляд історичного розвитку підходів до розуміння «влади волі» у правовій доктрині, а також зроблено огляд сучасних тенденцій трактування цієї проблематики в законодавстві України та міжнародній практиці. Наведено приклади судових прецедентів, які демонструють складність і багатоаспектність встановлення факту впливу на волевиявлення, а саме в умовах маніпуляцій, обману чи погроз. Визначено, що поняття вад волі охоплює ситуації, коли волевиявлення не відповідає справдішньому внутрішньому бажанню особи через зовнішні чи внутрішні чинники, такі як психологічний тиск, оманливі дії контрагента або обставини, що ставлять особу у вкрай не вигідне становище. Було досліджено класифікації підстав для визнання правочинів недійсними.

Проаналізовано основні аспекти таких дефектів волі, як недієздатність особи, помилка, обман, насильства, зловмисна домовленість між сторонами та тяжкі обставини. Зазначено, що правочини, укладені внаслідок помилки чи обману, мають суттєві юридичні наслідки, оскільки вони можуть викликати зачну шкоду для сторони, яка стала жертвою неправомірних дій. Досліджено обставини, за яких застосовуються судово-психіатричні експертизи, що сприяють встановленню факту недієздатності суб'єкта.

Автори акцентували увагу на юридичних механізмах протидії шахрайству, включаючи зловживання довірою, що часто використовується у цивільних правовідносинах для отримання неправомірної вигоди. Наголошено, що шахрайство, як форма обману, має подвійну природу: одночасно є цивільно-правовою категорією та кримінально-правовою категорією, що вимагає комплексного підходу до її вивчення.

Ключові слова: правочин із вадами волі, обман, насильство, загроза, шахрайство, волевиявлення, недійсність правочинів, цивільне право.

Annotation. In the article, the authors study the legal nature and peculiarities of transactions with defects in conclusion under the influence of fraud, threat or violence. The author analyses the main definitions of the concept of 'will' in civil law, taking into account its interdisciplinary nature, including philosophical, legal and psychological aspects. Special attention was paid to the problem of correspondence of will and expression of will in transactions as a key principle for assessing their validity.

The article provides an overview of the historical development of approaches to understanding the 'power of will' in legal doctrine, and also reviews current trends in the interpretation of this issue in Ukrainian legislation and international practice. Authors provide examples of court precedents which demonstrate the complexity and multidimensionality of establishing the fact of influence on the expression of will, namely, in the context of manipulation, deception or threats. It is determined that the concept of defects of will covers situations where the expression of will does not correspond to the true internal desire of a person due to external or internal factors, such as psychological pressure, deceptive actions of a counterparty or circumstances which put a person at a severe disadvantage. The classification of grounds for invalidation of transactions was investigated in the article.

Authors analyze the main aspects of such defects of will as incapacity of a person, mistake, fraud, violence, malicious agreement between the parties and grave circumstances. It is noted that transactions concluded as a result of mistake or fraud have significant legal consequences, since they may cause irreparable harm to the party which has been the victim of misconduct. The circumstances under which forensic psychiatric examinations are used to establish the fact of a subject's incapacity are examined as well.

In the article authors highlight the legal mechanisms for combating fraud, including the abuse of trust, which is often used in civil relations to obtain unlawful benefits. It is emphasized that fraud, as a form of deception, has a dual nature: it is both a civil law category and a criminal law category, which requires a comprehensive approach to its study.

Keywords: transaction with defects of will, deception, violence, threat, fraud, expression of will, invalidity of transactions, civil law.

Постановка проблеми. Нині в Україні, як і в усьому світі, щодня у цивільному економічному обороті укладається безліч угод. Абсолютна більшість із них відповідають вимогам цивільного законодавства з точки зору наявності добровільного волевиявлення на укладення саме такої угоди, саме на таких умовах та саме для досягнення цієї мети. Але в окремих випадках особа не усвідомлює те, що відбувається через обман або погоджується на угоду під впливом загрози або насильства. Такі правочини у цивільному праві прийнято називати «правочини із вадами волі» [1] або «правочини з дефектами волі» [2]. У будь-якому випадку йдеться про волю суб'єкта права.

Словник української мови дає таке тлумачення: «воля – одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому керуванні своєї поведінки» [3]. Таким чином, можна

визначити волю як здатність особи керувати своїми діями під час укладання правочинів.

Починаючи з часів Римської імперії, де юристи вже на той час виділялися високим рівнем знань у сфері права, було визначено поняття правочину. Саме в цей час римські юристи спроміглися створити спеціальну юридичну термінологію, яка практично в тому ж вигляді дійшла до нашого часу не лише як історичні артефакти, а й як основа континентального цивільного права.

У системі цивільно-правових відносин проблема правочинів із вадами волі є досить актуальною, оскільки практично важко визначити справжню свободу осіб при скоєнні правочину, оскільки воля людини лежить у площині внутрішнього переконання та з боку її визначити неможливо, наприклад, як за недотримання вимог форми угоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання правочинів з вадами волі є предметом дослідження багатьох науковців. За останні роки можна виділити дослідження, зокрема, О.І. Длугош «Недійсність правочинів з дефектами волі» (2011 р.), І.В. Давидової «Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману» (2011 р.), «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві» (2018 р.), К.В. Скиданова «Воля і волевиявлення в правочині» (2015 р.), А.С. Бахаєвої «Недійсність правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства» (2018 р.) тощо.

У цій статті використано деякі наукові дослідження таких вчених, як Заборовський В.В., Попович Р.В. [1], Ленкова Т. [2], Давидової І.В.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення основних ознак угод з вадами волі одночасно з розкриттям таких понять, як обман, насильство та загроза.

Виклад основного матеріалу. Саме собою поняття волі виявляється у трьох аспектах: філософському, психологічному і правовому. У правовому аспекті воля суб'єкта має самостійний механізм регуляції поведінки фізичної особи під час укладання правочинів для досягнення конкретного результату. Таким чином, ми можемо виділити характерні ознаки волі.

По-перше, воля постає як регуляційний механізм, що виникає у свідомості фізичної особи.

По-друге, воля у правовому аспекті передбачає наявність дієздатної фізичної особи.

По-третє, тісний взаємозв'язок волі фізичної особи з юридичною відповідальністю. Фізична особа відповідає за свідомий вільний вибір своєї поведінки, що визначається мотивом та метою.

По-четверте, за допомогою волі фізична особа має можливість вибору варіанта поведінки та контролю у процесі його здійснення.

По-п'яте, воля фізичної особи має правові межі, за допомогою яких забезпечується протистояння особистому свавіллю.

По-шосте, зрештою, воля фізичної особи як механізм регуляції поведінки суб'єкта спрямовано досягнення конкретного результату (задоволення потреб суб'єкта).

Іншими словами, зміст волі в юридичному аспекті – прагнення до мети (бажання фізичної особи на вчинення дії таким чином, щоб досягти результату). Саме правочини, як юридичні акти, виступають як демонстрація волі фізичної особи, яка їх вчиняє, на досягнення юридичного результату. За допомогою правочинів суб'єкти цивільного права встановлюють, змінюють та припиняють свої цивільні права та обов'язки [4, ч. 1, ст. 202].

С точки зору цивільного права правочин є єдність внутрішній волі і зовнішнього волевиявлення особи, яка її вчинила. При цьому ми маємо на увазі, що волевиявлення – це акт або прояв рішучості та наполегливості у досягненні певної мети або завдання, виявлений через певні дії, рішення чи зусилля (підписання договору, підтвердження його укладання певним жестом, мовчанням тощо) [5]. Відсутність хоча б одного із зазначених елементів або невідповідність між ними може призвести правочин до визнання його в судовому порядку недійсним. І саме ці невідповідності волі та волевиявлення призводять до деформації правочину, які прийнято називати вадами (дефектами) волі.

Іншими словами, за загальним правилом у цивільному праві існує презумпція, що всі правочини, укладені відповідно до чинного законодавства, укладені в єдності волі та волевиявлення. Але сама собою презумпція відповідності волі і волевиявлення може бути оскаржена в судовому порядку на наступних підставах:

1. Правочин вчинено дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними [4, ст. 225].

2. Правочин вчинено під впливом помилки [4, ст. 229].

3. Правочин вчинено під впливом обману [4, ст. 230].

4. Правочин вчинено під впливом насильства [4, ст. 231].

5. Правочин вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною [4, ст. 232].

6. Правочин вчинено під впливом тяжкої обставини [4. Ст. 233].

Стосовно підстави 1. Аналізуючи теорію і практику застосування судами законодавства про визнання особу хоч і дієздатною, но яка у момент вчинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними [4, ст. 225], можемо констатувати, по-перше, що найчастіше це справи про оскарження заповітів і, по-друге, розгляд таких справ можливий лише за наявності судово-психіатричної експертизи, призначений судом відповідно до ст. 145 ЦПК України. Тільки на підставі експертного висновку, що особа в момент скоєння правочину перебувала в стані алкогольного або наркотичного

сп'яніння та/або абстинентного синдрому, що викликало дезорганізацію мисленнєвої діяльності і грубо деформувало мотиви її поведінки, поглиблювало прояв когнітивного дефіциту, знижувало здатність до розуміння, аналізу та критичної оцінки складних проблемних ситуацій, планування та прогнозування своїх дій та їх наслідків у юридично значущий період, в результаті якої особа не могла усвідомлювати зміст своїх дій та керувати ними [6, с. 12].

Стосовно підстави 2. До правочинів з вадами волі відносяться і правочини, вчинені по впливом помилки. У дисертаційному дослідженні І.В. Давидова визначила помилку «як невідповідність суб'єктивного сприйняття об'єктивній дійсності, неправильне відображення навколишньої реальності у свідомості індивіда. Таке розуміння помилки є найбільш поширеним і застосовується також і в юриспруденції. Необхідно розмежовувати дане поняття з філософським розумінням помилки, відповідно до якого помилка є протилежним поняттям істини, є ухиленням від істини» [7, с. 11].

Недійсність такого правочину ґрунтується на тому, що виражена в ньому воля учасника неправильно сформувалася внаслідок помилки, тому правочин тягне за собою інші правові наслідки для нього, ніж ті, які він насправді мав на увазі.

Мається на увазі, що волевиявлення повністю відповідає волі особи, але саме воля, саме внутрішнє рішення складається під впливом помилкового уявлення основних елементів правочину. При цьому, як сказано в ч. 2 п. 1 ст. 229 ЦК України, «Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей майна, які значно знижують його цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом».

Питання, чи є помилка суттєвою чи ні, вирішується судом з урахуванням конкретних обставин кожної справи виходячи з того, наскільки помилка істотна саме для даного учасника угоди. При цьому умови визнання недійсного правочину, вчиненого під впливом помилки, мають суб'єктивний характер і оцінюються судом у сукупності поданих у справі доказів.

Не є суттєвою помилкою щодо мотивів правочину, тобто, спонукальних уявлень щодо вигідності і доцільності правочину, що відбувся. Мотив правочину – це обставини, за якими особа здійснює угоду. При цьому мотиви знаходяться поза правочином, відрізняються різноманітністю і щоразу можуть утворювати індивідуальний випадок.

Стосовно підстави 3. Необхідно мати на увазі, що при здійсненні правочину під впливом обману у сторони, яка потерпіла від протиправних дій, волевиявлення не відповідає її дійсній волі, внаслідок чого вона позбавлена можливості діяти у своїх інтересах. Тлумачення обману відповідно до ЦКУ можна трактувати як навмисне запровадження сторони щодо обставин самої природи правочину,

прав та обов'язків сторін, якості майна, які значно зменшують його вартість чи можливості використання за цільовим призначенням [4, ст. 230].

Таким чином, при здійсненні правочину під впливом обману у потерпілого формування волі відбувається під впливом недобросовісних дій іншої сторони, який умисно створює у потерпілого помилкове уявлення про фактичні обставини для укладання правочину.

Необхідно мати на увазі, що науковою спільнотою вироблені численні критерії обману:

- по-перше, він завжди має навмисний характер;
- по-друге, спрямовано на створення помилкового уявлення в однієї зі сторін про фактичні обставини правочину;
- по-третє, може виявлятися як у діях, так і бездіяльності;
- по-четверте, відбувається щодо обставин, які мають істотне значення;
- по-п'яте, застосовний і рівносильний як для фізичних так і для юридичних осіб.

Основною ознакою обману є умисел (він завжди пов'язаний з навмисними діями однієї із сторін, яка навмисно створює в іншої сторони неправильне уявлення як про сам правочин, так і про його умови, у тому числі несуттєві), тоді як при помилці, дії особи є результатом не об'єктивного сприйняття фактичних обставин правочину.

Одночасно обман під час укладання правочину може переслідуватися і у кримінальному провадженні: так «заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (шахрайство)» передбачено ст. 190 УК України [8]. При цьому застосування заходів кримінальної відповідальності не виключає подання цивільного позову у кримінальній справі про визнання правочину недійсним, оскільки він був укладений під вплив обману з вимогою відшкодування збитків у подвійному розмірі та стягнення за заподіяння моральної шкоди.

Таким чином, ми можемо констатувати, що у випадках умисного введення іншої сторони правочину щодо фактичних обставин правочину, суд може визнати недійсним.

Стосовно підстави 4. У цивільному законодавстві України чітко закріплено принцип неприпустимості зловживання правом. У даному випадку під зловживанням правом слід розуміти, зокрема, дії насильницького характеру, застосовані до особи у зв'язку з заключенням правочину. Так, Цивільним кодексом України передбачено що «правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним» [4, ст. 231].

У цьому випадку законодавець має на увазі різноманітні форми насильства. Перша – фізичне: заподіяння болю, страждань, катування, нанесення побо-

їв, друге – психічного: залякування, загроза вбивством, загроза заподіянням тілесного ушкодження як самій особі, так і його близьким родичам, викрадення потерпілого, його близького родича, знищення майна, тощо.

Найчастіше психічний тиск виражається у вигляді загрози: загроза застоювання фізичної сили до особи або до її рідних та близьких; загроза поширення невігідної для особи інформації; загроза викрадення дітей, то що. У даному випадку законодавець прирівнює загрозу до психічного тиску на особу. Іншими словами, в поняття «психічний тиск» законодавцем вкладено більш конкретний зміст, який полягає в тому, що «фізичне насильство» виявляється у вже скоєних або в чинних діях, що завдають безпосередніх страждань потерпілому, тоді як вплив загрози (психічний тиск) полягає у страху потерпілого перед настанням несприятливих наслідків у майбутньому, тобто загроза, зазвичай, виявляється у словах, а не у конкретних діях.

Таким чином, законодавець прирівнює загрозу як різновид насильства (психічний тиск), який впливає на психіку потерпілого та змушує його здійснити угоду під впливом даних дій проти своєї волі.

Необхідно мати на увазі, що під впливом насильства правочин може визнаватись судом недійсним унаслідок того, що самої волі особи на укладання правочину відсутня, а волевиявлення, в даному випадку, відображає волю не потерпілої сторони, а волю особи, яка здійснює тиск на учасника правочину.

Відповідно до ч. 2 ст. 231 Цивільного кодексу України винна сторона, яка здійснює фізичний чи психічний тиск до потерпілого, зобов'язана відшкодувати не лише збитки, зазнані потерпілим, у подвійному розмірі, а й сплатити моральну шкоду, заподіяну потерпілому у зв'язку із здійсненням правочину.

Також необхідно мати на увазі, що і збитки, і моральна шкода мають бути заподіяні саме у взаємному зв'язку із укладанням правочину.

Стосовно підстави 5. У разі існування зловмисної домовленості представника однієї сторони з другої стороною під час здійснення правочину суд може визнати її недійсною з наступних підстав.

Представник однієї сторони (виконавчий, комерційний чи фінансовий директор, менеджер юридичної особи, або особа, що діє за довіреністю від імені фізичної особи) повинен діяти на користь особи, яку він представляє. Якщо ж він вступив у зловмисну домовленість з другою стороною і діяв при цьому у власних інтересах (а не в інтересах сторони, що представляється) і цей факт доведений у суді, то такі правочини повинні визнаватись судом недійсними. Визнати такий правочин недійсним необхідно на підставі того, що воля особи (юридичної або фізичної), яку представляють, та волевиявлення представника не відповідають. Іншими словами: воля особи, яку представляють, підміняється волею представника.

Необхідно звернути увагу, що для визнання правочину недійсним відповідно до ст. 232 ЦК України необхідне встановлення у діях представника сто-

рони умислу: представник сторони усвідомлено діє навмисне у своїх корисливих цілях і в його інтерес не входить діяти на користь довірителя, а навпаки – він здійснює правочин проти інтересів довірителя і свідомо бажає (або допускає) негативні наслідки для довірителя.

Під «зловмисною домовленістю» слід розуміти навмисну змову представника однієї сторони з іншою, внаслідок якої настають негативні наслідки для особи, що представляється. При цьому, в суді слід доводити не наявність волі особи, що представляється на укладання правочину, а наявність у представника наміру на укладання правочину всупереч інтересам довірителя та настання негативних наслідків для нього, а представник бажає (або свідомо допускає) їх наступ [9].

Стосовно підстави 6. Виходячи зі змісту ст. 233 ЦК України правочин, вчинений особою під впливом важких обставин на вкрай невідгідних для себе умовах, оскаржуються за наявності двох взаємопов'язаних факторів:

- а) перебування суб'єкта, що здійснює правочин, у тяжких обставинах;
- б) вкрай невідгідні умови правочину.

Під тяжкими обставинами слід розуміти «тяжку хворобу особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загрозу втрати житла чи загрозу банкрутства та інші життєві обставини, для усунення чи зменшення яких необхідно укласти такий правочин» [10].

При цьому необхідно, щоб особа здійснювала такий правочин без помилки, обману або насильницьких дій, а добровільно, усвідомлюючи свої дії, але змушена укласти цей правочин, щоб убезпечити себе, своїх близьких від негативних наслідків тяжких обставин. Потерпіла сторона змушена зробити її внаслідок збігу тяжких обставин на вкрай невідгідних для себе умовах, чим інша сторона скористалася.

Юридичний склад цього правочину включає такі факти: по-перше, перебування суб'єкта, що здійснює правочин, у тяжких обставинах; по-друге, угода повинна бути здійснена на вкрай невідгідних для сторони умовах. При цьому це повинні бути умови не просто несприятливі, а різко відрізняються від звичайних умов такого роду правочинів, тобто не вигідність угоди має бути очевидною і не потребувати особливого доказу; по-третє, потерпілий повинен довести, що був змушений піти на вчинення невідгідного йому правочину під впливом тяжких для нього обставин. Такими обставинами можуть бути визнані, як правило, лише надзвичайні події (гостра потреба у засобах для оплати операції та придбання ліків, необхідність відшкодування заподіяної шкоди тощо). Навпаки, якщо невідгідна угода вчинена за легковажністю, недосвідченістю, під впливом азарту тощо, для визнання її недійсною за ст. 233 ЦК України немає підстав; по-четверте, інша сторона в угоді має бути поінформована про тяжке становище свого контрагента і свідомо використати цю обста-

вину у своїх інтересах. При цьому не має значення, чи потрапив потерпілий у таке становище внаслідок обставин, що залежать від іншого учасника правочину, або це сталося незалежно від нього.

Не відіграє ролі і те, чи діє сторона в угоді активно (тобто сама пропонує укласти таку угоду) або просто приймає пропозицію свого контрагента, який сам сформулював не вигідні умови правочину. Юридично значимим є лише знання сторони у тому, що угода відбувається іншої стороною вимушено, під впливом тяжких обставин.

Висновки. Підбиваючи підсумки дослідження, ми можемо констатувати, що дана група правочинів пов'язана з вадами волі, що дає можливість їхнього оскарження в судовому порядку для визнання їх недійсними. При великому розмаїтті необхідних дій, пов'язаних із запереченням правочинів у судовому порядку, основним для всіх правочинів з вадами волі є відсутність взаємозв'язку волі (внутрішнього розуміння мети правочину) та волевиявлення (зовнішня вольова дія).

Відсутність взаємозв'язку між ними при виникненні, зміні або припиненні цивільних правовідносин (укладання правочину) є підставою для визнання правочину недійсним.

Література

1. Заборовський В.В., Попович Р.В., Правочини із вадами волі: основні теоретичні та практичні аспекти. Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО. Випуск 31. Том 2. 2015, С. 18-22.
2. Ленкова Т. Правочини з дефектами волі. URL : <file:///C:/Users.html> (дата звернення 2.11.2024).
3. Словник української мови. URL : <https://slovnnyk.ua/index.php?sword=%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8F> (дата звернення 02.11.2024).
4. Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356.
5. Психологічна енциклопедія. URL : <https://www.psykholoh.com/post/> дата звернення 10.11.2024).
6. Правочин: правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону. Правові проблеми щодо недійсності правочинів поставлені КЦС ВС на вирішення ОП КЦС та ВП ВС. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_pravochin_nasl.pdf (дата звернення 14.11.2024).
7. Давидова І. В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Одеса, 2011. С. 20.
8. Кримінальний кодекс України. Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III, Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001, № 25-26, ст.131.
9. Об'єднана палата Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду України в частині застосування статті 232 ЦК України. Постанова від 07.12.2018 у справі № 910/7547/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/78484783> (дата звернення 02.12.2024).
10. Верховний Суд України. Постанова від 29 березня 2021 року у справі № 369/13272/18-ц, провадження 61-19054св20. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95907475&red=1000037c9fb5438f7da7450b8056d1aae5c74c&d=5> (дата звернення 07.12.2024).